

BEVEZETÉS

Erdély rövid, másfélszáz éves fellendülése után, ami alatt megtalálni vélte történeti hivatását a német és a török világ között, egyensúlyát veszítve a nagyobb erő nyomásának volt kénytelen engedni. A XVII. század első felének virágkora után jön a tragikus századvég és a sors gúnyja, hogy a magyar nemzetet a török alól felszabadító akarat Erdélyt nyomorba taszítja, egy új és a multjával ellenkező világ kényszerzubbonyába öltözteti. Az 1691-ben kiadott leopoldi diploma nemcsak Erdélynek a Habsburg-birodalomhoz való viszonyát szabályozta, de egyúttal olyan utakat is jelölt ki számára, amelyeket akarva, nem akarva, az eljövendő század alatt követnie kellett.

Erdély a XVIII. század első felében leszegényedett, kihasználta, koldussá tett országot. A század elejének harcai, majd a súlyos járványok és később a nagy adó megbénítják gazdasági fejlődését, szellemi életét pedig lassúvá, tapogatózóvá, bizonytalaná teszik. Egyébként Erdély nemcsak a saját változásai válságában kénytelen vergődni és utat keresni, hanem ugyanakkor a nagy európai változások részese is. A XVIII. század a nagy változások és a bátor kezdeményezések kora. A bomladozó régi és a kibontakozó új világ eszméi teszik e századot problémákkal és válságokkal telítetté. Az új kort előkészítő erők egyelőre sokirányúak és egymással ellentétesek, de egyben öntudatlanul is megegyeznek és egyirányúak, hogy a régi világ életformái döntő átalakulásra szorulnak. Az európai történetírás a XVIII. századot a «felvilágosodás századának» nevezi, de e fogalom ellentétes erőket takar és lényegét csak azoknak tárja fel, akik azt a maga sokféleségében és mélyrétűségében képesek felfogni. Az európai felvilágosodás minden nemzetnél más formában jelent meg és ugyanakkor minden nép lelki életét is ellentétes irányokban indította el, tette új eszmék termőtalajává. Alapelve a racionalizmus volt, ami már önmagában is a középkori világszemlélet ellentétét jelentette. Az új szellem mérsékelt megnyilatkozásaiban még vallási gyö-

kerü, de a század második felében a szociális szándék forradalmi átalakulások elindítója lesz. A korszak elején még építő és a régít tatarozni óhajtó új irány így válik romboló erejűvé és a régi barokk életszemlélet főellenségévé. Az Európát irányító francia szellem az irodalmon és az új életformákon át egy eljövendő utopisztikus világ naiv életlátását teszi európaszerte általánossá. A «Ráció» és a «Humanum» francia megfogalmazása látszólag régi és ártatlan fogalmak tiszteletét terjeszti, de valóban egyetlen lánczává kovácsolja a különböző utakon új világot keresők ellentétes táborát és a régi világ tekintélyének gyors aláadását eredményezi. A francia szellem távoli hullámai behatolnak a magyar főúri kastélyok és nemesi kúriák ébredező világába és a Nyugattól elmaradt nemzet gyors ébredésének válnak fontos tényezőivé. A racionalizmus éppúgy megtermékenyíti a modern teológiát, mint az újkor jellegzetes gazdasági elméleteit és ezúttal is a Nyugatot-járó magyar diákok és utazók hozzák magukkal a békés haladás eszméit. Bár Mária Terézia megnehezíti a protestánsok külföldi tanulását, mégis ebben a században, hasonlóan az előző korszakhoz, a protestánsok továbbfejlesztik nyugati kapcsolataikat. Az erdélyi protestánsok előszeretettel keresik fel a nagy holland és svájci egyetemeket és az egyházi felvilágosodás termékeny gondolataival térnek haza. Leyden, Utrecht, Franeker és Genf új szellemi útkeresések elindítói. A tisztán vallási alapon nyugvó evangélikus tudományos felvilágosodás tágabb láthatárú, európai kitekintésű tudósokat nevel. Az irodalomtörténetírás első magyar elindítói : Cwittinger, Rotarides és Bod a holland-francia szellemű új teológia neveltjei. De a szaktudományok új útjait járók eszmei hatásán kívül ezúttal is nagyjelentőségű főuraink külföldjárása. A Franciaországot, Svájcot és Németországot beutazó főurak nemcsak a francia nyelv tökéletes tudását hozzák magukkal, egyúttal a felvilágosodás híveivé is válnak. A főúri felvilágosodás a francia irodalom és életformák utánzásán át szivárog mind mélyebbre és a barokk életszemléletet háttérbe szorítva, egy új, szkeptikus, deista életfelfogás előtt nyit tárt kapukat. A «Siècle de la Lumière» szellemét szívják magukba utazóinkon kívül a Bécsben élő testőrök, katonatisztek, főurak és hivatalnokok. A francia könyvek gyűjtése éppúgy divattá válik, mint a nyelv ismerete, melyet a magasabb érvényesülés egyik elengedhetetlen eszközének tartanak. Voltaire, Rousseau és az enciklopédisták eszméi a Dunántúl és Erdély főúri osztályaiban hívőkre találnak, de ennek a divatnak veszélyét csak

az 1789 utáni évek nagy belső válsága tárja fel: a Martinovics-összeesküvés, mely a régi felfogásában megrendült társadalom nagy belső töréseire mutat rá.

Erdély a felvilágosodás századában nem marad távol a kor eszméitől, de erősen rendi szelleme ezúttal is megóvja a túlzásoktól. A nagy európai eszmék távoli viharainak csak a csendes hullámai jutnak ide, a sokféle belső ellentét között megtörik a forradalmi szándék és a kor nagy lelki és szociális válságában Erdélyre inkább a csendes résztvevő szerepe jut. A XVIII. század második felében Erdély ugyanis éppúgy mostohagyermek a bécsi politikának, mint a század elején. A történeti három nemzet tovább él és átmenti régi életszemléletét az új formák közé. De a régi ellentétek továbbra is ott kísértenek a mélyben. A protestáns-katolikus, a szász és magyar, a főnemes és nemes ellentéteit a század második felében a román probléma is szaporítja. És ha Erdély társadalmi viszonyait nézzük, igazat kell adnunk Szekfű Gyulának, hogy az «erdélyi kényszerű együttélés» mögött «a személyi, területi, vallási és nemzeti surlódások végeláthatatlan szövedéke húzódik meg». A politikai vezetés Erdélyben a főnemesi osztály kezében van, de a hatalomban részesednek többé-kevésbé a többi történeti osztályok, nemzetek és a bevett vallásfelekezetek is. Erdély gubernátori méltóságát egymásutáni sorrendben Gr. Bánffy György, Gr. Kornis Zsigmond, Gr. Haller János és Gr. Kemény László töltik be. 1762 után egy darabig Erdély vezető méltósága császári tábornokok kezébe jut (Buccow báró, gr. Hadik András, O'Donnel), majd Brukenthal Sámuel és gr. Bánffy György következnek. A hivatalok betöltésénél mindvégig a rendi szempont a döntő, de a jelentős hivatalok továbbra is a főnemes családok szinte öröklődő domíniumai. A magyar főnemesek mellett jelentős szerepet játszanak a székely és a szász urak is. A vallási szempont természetesen ezúttal is állandó probléma a kis és nagy hivatalok betöltésénél egyaránt. Erdély viszonylagosan kiegyensúlyozottabb társadalmi alkatának köszönhető, hogy a főnemesi és nemesi osztály között nem volt sem gazdasági, sem társadalmi téren olyan nagy az ellentét, mint Magyarországon. Az erdélyi főúr egyháza és iskolája lelkes anyagi támogatója és sokszor szellemi vezetője is. A magyar nyelv pedig házi nyelve, bár a francia és német nyelv tökéletes ismerete minden nagy erdélyi főnemesi családnál megvan, de ez részint divat, részint a társadalmi érvényesülés alapfeltétele.

Erdély életének e században is fontos tényezője a szász-ság. A leopoldi oklevél utáni félszázadban a szászok politikai súlya rendkívül megnő. Erdély és Bécs között ők alkotják a művelődési és gazdasági hidat, egyébként társadalmi életüket a hagyományos merevség és elzárkózottság jellemzi. Számuk, mely e század folyamán is stagnál, nem áll arányban politikai jelentőségükkel. A magyarsággal való viszonyuk a két nép érdekerületeinek szigorú elhatárolásán és a szerzett jogok féltékeny őrzésén alapszik. A század utolsó két évtizedében a vezetőszerepet lassanként átveszi a magyarság, melynek művelődési és politikai emelkedését főként a kormányzóság Szebenből Kolozsvárra való áthelyezése jelképezi. II. József rendeletei súlyosan érintik a szász-ságot is, azonban a románság törekvéseivel szemben őket is egyaránt a rendi szempont állítja a magyarság mellé.

A XVIII. század erőviszonyaiban beálló szomorú változás a magyar erő gyűjtőmedencéjének: a székelység népi rétegeinek hanyatlása. A századeleji járványok, majd a mádэфalvi zendülést követő nagy kivándorlás a székelység erős gyöngüléséhez vezet, de ugyanakkor megbomlik annak régi társadalmi rétegződése is. Szekfű szerint: «A XVIII-ik században az egykor egyetlen vonalban álló nemzet, a rendi tagozódás minden fokozata szerint megoszlik, a székely urak grófi és bárói címekkel ékeskednek, a szegénység jobbágy-sorban él vagy kivándorol. Újból bebizonyosodik, hogy a rendiség idején a rendi korlátozások mögött nem működik a nemzeti öntudat és soha egy szó nem hallatszik a magyar faj azon szomorú pusztulásáról, minő a székelység széttűlésében megy végbe.» Az 1764. évi mádэфalvi vérfürdő és Buccow erőszakos kormányzása felébresztette ugyan a székelység ellenálló szándékát, de az egyenlőtlen küzdelemben ezúttal is a hatalomnak a magyarságot meg nem értő és idegen lelkű letéteményesei győznek. A székelység nagy társadalmi átalakulásáról rajzol megdöbbenő képet Halmágyi István és Heidendorfi Conrad Mihály emlékirata. Mindketten az események tárgyilagos leírói. Szemtanúk, akik az utókor számára kötelességüknek érezték a történeti események és folyamatok lerög-zítését. Halmágyi István latin szavakkal tüzdelt, de ízes magyar stílussal eleveníti fel a határőrség szervezése körüli bonyodalma-
kat, amik felkavarták a székelység nyugalalmát. A besztercei oláhok nagy többsége — írja Halmágyi — örömmel állott be katonának a határőrezredekbe, mert ez számára a jobbágyi terhektől való megszabadulást jelentette. Ugyanakkor azonban a határőri ezredek felállítása, ami a románság felemelkedését szolgálta,

a székelység régi jogainak megcsonkítását jelentette. A Buccow erőszakos módszereinek ellenálló székelység harcát Halmágyi a kortárs és magyar ember őszinte együttérzésével, de ugyanakkor szigorú tárgyilagossággal írja le. Az ellentétek kiéleződésének főokát Buccowban látja, aki szerinte «nem jó úton indult el». Halálát nem is sajnálta senki Erdélyben «Kevesen szánták — írja Halmágyi — és ha egy-két cselédjét, 4—5 szásztt és 3 magyart kiveszem, talám senki sem». Halmágyi és Conrad emlékiratai nem csupán a látható és mindenki által észrevehető külső eseményeket örökítették meg, ugyanakkor mélyen bevilágítanak az uralkodó, a kormányzat szerepébe és feltárják, elének vetítik a nagy átalakulás igazi mozgató okait is.

Erdély harmadik nagy tényezője: az erdélyi románság, mely ebben a században lép a nemzeti öntudatosodás útjára és válik Erdély életében most már számításra kívül nem hagyható, az eseményeket befolyásolni tudó tényezővé. A fejedelmi kor protestáns világa sokat próbálkozott a románság reformációjával, de eredménytelenül. A leopoldi oklevél után az előretörő katolicizmus próbálja minden erővel hatalmi körébe vonni az orthodox oláhságot. A románság hosszú időn át az állam és egyház számításaiban fontos tényezővé kezd válni, ami magával vonja öntudatosodását és az egyházon keresztül nemzeti szerepvállalásának szükségét is. Micu Klein püspök már a harmincas években megerősíti ezt a folyamatot azon elméleti állításával, hogy a románság római származású és ezt az elméletet kovácsolják a századvégi erdélyi román történetírók egyre élesebb fegyverré. A tudomány és a hit így válnak a románság ellenállási szándékának kifejezőivé, eszközökké a nemzeti felemelkedés érdekében. Természetesen az egészen jelentéktelen számú román értelmiség és a nép között óriási a szakadék, de ezt a szakadékot átíveli a félműveltség és a babona szilárd hídja, amelynek ebben a században válnak először erős oszlopaivá a már említett ködös és fél tudományos dákö-román elméletek. A XVIII. század folyamán vallásilag kettészakadó erdélyi románság egységében veszít ugyan, de öntudatában erősen gyarapszik. Az új helyzet a románság kettős arcát: a Rómára és a Moszkvára tekintőt formálja ki. Így válik lassanként tényezővé az az erdélyi románság, amely eddig a politikai elgondolások «elhanyagolható mennyiségének» számított. Az erdélyi görögkatolikus románság hatalmas szellemi központja, a következő évszázadban oly nagy szerepet játszó Balázsfalva ekkor épül ki a Nyugatra tekintő román művelődés erős fellegvárává. De ugyanakkor a

politikailag háttérbe szorult görögkeleti egyház is új erőre kap és mialatt a görögkatolikusok lelki támaszt Rómából, politikai összeköttetést Bécsből remélnek, a román ortodoxia a havasalföldi hitsorsosaitól nyert támogatást és a távoli Moszkva segítségével reménykedik. A szerb és román ortodox egyház különválnak, ami a román ortodoxia nemzeti jellegének megerősödéséhez vezet. Így kap román püspököt 1783-ban Nikitics Gedeon személyében a román görögkeleti egyház, amely ezután csak dogmai szempontból marad a karlócai szerb érsekség befolyása alatt. A század végén pedig az ortodox egyházat törlik a «megtúrt» egyházak sorából és ezzel szinte egyenrangúvá teszik Erdély többi történeti egyházával.

A románság szociális helyzete sokkal jobb, mint a fanariota uralom alatt szenvedő fajtestvéreie. A két román fejedelemségből állandóan Erdélybe áramló románság észrevétlenül megszerzi azt a nagy többséget, amin már a következő század sem változtat sokat. A század elején, 1700 körül az erdélyi románság száma 250 ezer (a szászoké 100, a magyaroké 150 ezer). A százok stagnáló és a magyarok rendes szaporodása mellett a románság természetes szaporodása és a nagy bevándorlás az arányt csakhamar a románok javára változtatják meg. 1765-ben Erdély egymillió lakosából már 550 ezer a román, 1772-ben 667, 1784-ben 787, 1811-ben 950 ezer. Ezt a nagy változást és erőeltolódást Erdélyben sokan észreveszik ugyan, de a számok mögötti nagy veszélyt kevesen ismerik fel. A század végén Erdélyben járó Kisfaludy Sándor fájdalommal tapasztalja, hogy a magyarnak hitt Erdély mennyire elrománosodott, de sem az ő, sem a mások hangja nem változtat a rendi felfogás közönyösségén. Az erdélyi románságból mindössze 900-an tartoztak a nemesi osztályhoz. A jobbágyok helyzete nem volt rosszabb a magyar jobbágyokénál és hogy mégis közülük indult ki az 1784-es véres parasztlázadás, az több körülmény összejátszásának tulajdonítható. II. József uralma és az uralkodó sajátos politikája nyújt először tápot a román mozgalmak kitöréséhez. Az uralkodó ugyanis szóbaállt az erdélyi románok vezetőivel, akik Bécsből hazajöve úgy látták és a nép körében azt a hitet terjesztették, mintha II. József egyetértene magyarelles törekvéseikkel. Az 1784 őszén kitört lázadás központja az Erdély és a Partium közötti hatalmas erdőshegyes vidék : a románság legnagyobb erőforrása, a különböző irányú vándorlások gyűjtőmedencéje. A II. József által elrendelt határőrvidék kiterjesztését szolgáló intézkedések még jobban fokozták a román jobbágyság nyug-

talanságát és növelik a bizonytalanságot. Szekfű szerint: «Ebben az általános bizonytalanságban a zalatnai és offenbányai fiskális uralom speciális viszonyai robbantották ki a véres felkelést». «A félművelt vezetők a babonás és műveletlen románság szociális elégtelenségére támaszkodva, de az orosz ügynökök segítségét is elfogadva, állítják romboló munkához népüket.» «Valóságos nemzeti törekvések — állapítja meg helyesen Szekfű — messze felülmúlták volna a lázadók szellemi színvonalát», mert a felkelésben alig vett intelligens ember részt. A véres parasztlázadásba a katonaság eleinte nem avatkozott bele, ezért a megyei nemesség saját maga gondoskodott védelméről, amint azt Vitán Sándor és más kortársak írásaiban olvashatjuk. A védekezés központja Déva vára, ahonnan kiindulva szorították vissza a lázadók csapatait a felfegyverzett magyar nemesek mindaddig, amíg Kray ezredes székely határőrcsapatai véget nem vetettek a havasi románság esztelen vérengzésének. Krisán öngyilkos lett, Horát és Kloskát kivégezték. A külföldi felvilágosodás hívei szociális és nemzeti mozgalmat láttak a Hora-lázadásban és általában rokonszenveztek a lázadókkal, de a tisztán elméleti síkon mozgó, álhumanista külföldi írókkal szemben a valóságot a kortárs és szemtanú Mátisfalvi Göttfy Borbála leírásai tárják elénk. A tragikus eseményeket átélte szemtanú, akinek családját nagyrészt kiirtották a lázadók, a szerencsés véletlen és néhány jobbjézésű román segítségével kerülte el övéi rettenetes sorsát. Középről látta és élte át a borzalmas eseményeket és azok tárgyilagos leírásával mélyen emberi dokumentumot hagyott az utókor számára. De ez a leírás, amit a tárgyilagosságon kívül az egyéni élmények őszintesége tesz maradandó értékű forrásmunkává, egyszersmind figyelmeztetés is a művelt világ felé: «Lássátok a zenebonában — írja könyve mottojában — milyen iszonyatosan kegyetlenkedik azon nemzet, mely magát a békeesség alatt ki nem művelte.»

Az elcsendesült Hora-lázadás után megegyeszer lép a románság — ezúttal szelidebb formában — a politikai jogkövetelések területére. A «Supplex Libellus Valachorum», melyet Adamovich Geraszin és Bobb János román püspökök nyújtottak át az uralkodónak, tőle az erdélyi országgyűléshez kerül elintézés végett. Az erdélyi három nemzet a románok követelését egyhangúlag visszautasította és ezzel újjólag az erdélyi rendi összefogás erejéről tett tanubizonyosságot.

Ami Erdély műveltségét a magyarországgal összehasonlítva jellemzi, az elsősorban erősen magyar jellege. A nemzeti fel-

újulás előtti kor sivár művelődési viszonyai között is ott él még a fejedelmi kor nemzeti nyelvű műveltségének emléke. A latin, német és a XVIII. században divatosná váló francia nyelv csak cifra öltözet az erdélyieknek, «náj módi», de lelkük, érzésviláguk, szokásaik, beszédük és lelki kifejezési formáik mélyen magyarok maradtak. A szatmári békétől a nemzeti ébredés koráig eltelt 50 év alatt Bod Péter és Mikes Kelemen jelképezik ezt a sajátosan erdélyi magyar művelődést. De míg Mikes hazájától távol írja leveleit és számára csak az utókor elismerése marad, addig Bod itthon, a hazai röghöz tapadva próbálja csaknem egyedül nemzedékek el nem végzett tudományos munkáját pótolni. És mindezt egy Isten háta mögötti kis faluban, Magyar-igenben végezte Bod, könyvtáraktól, művelődési központoktól távol, egyedül református hitére és nemzetszeretetére támaszkodva, «Bod Péter — írja Mikó Imre — szegénynek született, de lelkében nagyratörő hajlamok gazdag csiráit bírta, mint árva csaknem nyomorban növekedett fel, de már jókor fényessé tették szegénysége homályát feje és szíve nemes tulajdonai». A korán árvaságra jutott Bod Péternek — mint annyi szegény, de tehetséges székely diáknak — az enyedi kollégium adott hajlékot, munkára serkentő lehetőséget. Önéletírása elénk tárja a külső eseményekben szegény, de belső eredményekben annál gazdagabb erdélyi tudós életpályáját. Ízes magyarsággal írott egyszerű és díszítések nélküli stílusa nyomán megelevenedik előttünk az 1719-es székelyföldi borzalmas pestis-járvány. Az enyedi diákévek, a külföldi tanulmányút, az Árva Bethlen Kata melletti papi élet, majd a tudósi szándék akadályt nem ismerő előretörése. Műveinek csak egy részét tudta kiadni, a többi: mintegy 2—3 ezer oldalt kitevő kézirat vagy halála után jelent meg, vagy ma is kiadatlanul hever Erdély levéltáraiban. Főműve: a «*Magyar Athenas*» (1766) belekerült az egyetemes magyar művelődés köztudatába, mert az irodalomtörténetírás terén ez a legelső magyar nyelvű mű, a későbbi nagy nemzeti önismeretkeresés első irodalomtörténeti állomása. «Szándékozom ezen írásom által — írja munkája bevezetésében — a mi előttünk, Hazájoknak hasznokra s ékesítésekre és Isten Dicsősége terjesztésére élt jó Embereknek a feledékenység által eltemetett Emlékezetüket amennyire lehetett megújítani.» A Magyar Athenast Bod Péter «A Hazádat és Magyar Nemzettedet igazán szerető kegyes olvasónak» ajánlja.

Bod Péter egy vigasztalan és jövőt nem látó nemzedék gyermeke, de munkássága híd, amelyik összeköti a fejedelem-

ség Erdélyének magyar kultúrtörekvéseit a felújulás nagy nemzeti szándékaival. A multhoz épp azért fordul, a kallódó emlékeket csak azért jegyzi fel, hogy a multba temetődött értékeket fel tudja mutatni és kortársai elé állítsa azoknak a régi magyar íróknak munkásságát, akiknek «emlékezeteket is eltemette a veszedelmes idő». Apáczai lelke élt benne és az ő akadémia-törekvését újítja tulajdonképpen fel más, a század szellemének megfelelő formában, amidőn 1756. szept. 20-án Ráday Gedeonhoz írt levelében felveti egy magyar tudós társaság alapításának gondolatát. De Bod szerepe — miként Kelemen Lajos írja — «még csak olyan mint a hajnalcsillagé, mely maga fényes, de az éjt nem teszi azzá, s csak előjele a bekövetkező viláogságnak. Erdélyben korának úgyszólván egyedüli szélesebb látókörű és sokoldalú írója». Mikó szerint pedig Bod «egész nemzedékek helyett» érzett és dolgozott. De ez a hősi munka nem volt eredménytelen. A halála utáni években gyorsan ébred a nemzeti érzés Erdélyben is. A kor általános behatásain és a magyarországi hatásokon kívül Erdély elért művelődési eredményeit magyar gyökerű és magyar nyelvű életformáinak köszönhette. De döntő szerepe volt az erdélyi magyar művelődés kivirágzásában Erdély ősi kollégiumainak is. Hiszen ha csupán Nagyenyedet vesszük például: a tudósok hosszú sora igazolja állításunkat. Az enyedi Bethlen kollégium adta e század legkiválóbb erdélyi tudósait és íróit a magyarságnak. Bod Péter, Aranka György, Báróczi Sándor, Barcsay Ábrahám, Hermányi Dienes József, Benkő József, Sipos Pál és Naláczi József ugyanannak a magyarságért égő protestáns szellemnek neveltjei. Mindannyiuk munkássága külön méltatást érdemelne, de e rövid tanulmány célja nem a tudósok egyéni munkásságának méltatása, hanem a létrejött nemzeti művelődési intézmények ismeretése.

Erdély franciás műveltsége és a külföldi utazások nemzetformáló szerepe kétségtelenül nagy. A külföldet járó erdélyi azonban nem válik idegenlelkűvé, Erdély vonzása nem engedi el magától távolra szakadt fiait. A három Teleki gr. termékeny eszmék terjesztőivé válnak nyugateurópai útjuk után. Gr. Teleki Ádám a Cid-et fordítja le és adja ki 1773-ban az idegen ízlésen csiszolódni óhajtó magyar írók kedvéért, gr. Teleki József Rousseauval és Voltairrel levelezik, de magyar hagyomány szeretete a hazai talajhoz szelidíti idegen író-eszményképei forradalmi szándékait. Teleki Sámuel gr. pedig a Teleki-tékát hagyja nagy szellemi örökségként Erdély magyarjaira.

Az Erdélyből és a Partiumból Bécsbe kerülő írók idegenben is a magyar szellemiség legelső vonalaiban küzdenek és ezt a nemzeti érzést, a magyar nyelvnek ezt a romantikusan lobogó szeretetét Erdélyből viszik Bécsbe. Ugyanekkor az otthon maradtak sem ülnek tétlenül. Batthyány Ignác püspök, a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár és csillagvizsgáló megalapítója nemcsak megbecsülhetetlen értékű gyűjteményt hagyott nemzetére, hanem ugyanakkor újból felveti egy erdélyi magyar akadémia gondolatát is.

Az erdélyiek művelődési szándékai nem jelentenek elkülönülést, az anyaország szellemi életétől, minden tervező (Bod, Batthyány, Aranka) egyaránt a magyarországiakkal együtt óhajtja terveit megvalósítani. A magyar írók ezt az erdélyi szándékot meg is értették: Kazinczy, Kármán éppúgy Erdélyrajongókká válnak, mint Csokonai V. Mihály, aki a «Marosvásárhelyi gondolatok» c. költeményében Erdélyt az európai kultúra keleti őrtállójának tekinti és csodálattal nézi az ár ellen küzdőket. Az erdélyi és a magyarországi nemzeti újjászületés párhuzamos törekvéseket szül és bár az erdélyiekben még erősen él örökölt transzilván öntudatuk, mégis érzik, hogy csak a két «testvérország» együttes munkája tudja a magyarságot jobb jövője útján elindítani. Az «Unio» gondolata természetesen csak csirájában él még, de az írók és tudósok együttműködése már az eljövendő irányt mutatja.

Az erdélyi nemzeti ébredésre döntő hatással vannak a politikai események is. II. József halála után elemi erővel robban Erdélyben is ki a nemzeti érzés, de míg Magyarországon a felvilágosodás szélsőséges elemei és az ellentétes politikai erők megbénítják egymást, addig Erdély kiegyensúlyozottabb politikai ösztönétől vezetve nem döntő, de maradandó értékű művelődési intézmények létesítésére képes. A magyar akadémikus és színészeti törekvések Erdélyben érnek el először sikert és ez egyúttal útmutatás az anyaországnak is.

Az erdélyi nyelvművelő és akadémikus mozgalom feje Aranka György volt, aki Kazinczyhoz hasonló szerepet vállalt Erdélyben. Az eszme, amit Aranka 1791-ben felvet, nem új. A testőrök legelső munkáitól kezdve ott él jóformán minden magyar író lelkében. Bessenyei, Révai, Báróczy más-más formában, de azonos céllal fogalmazzák meg a magyar nyelv védelmét és fejlesztését szolgáló gondolataikat. Az akadémikus-gondolatnak különben Erdélyben nagy múltja van. A XVIII. században Apáczai Cseri János veti fel először az eszmét, de a meg

nem értő kor a nagy erdélyi tudós látnoki szándékát nem valósítja meg. A XVIII. század közepén, 1756-ban Bod Péter fejezi ki óhaját egy erdélyi magyar akadémia létesítése érdekében. A nyolcvanas években pedig Batthyány Ignác erdélyi püspök próbál újra e cél érdekében mozgalmat indítani. A sok sikertelenség után végül Aranka viszi diadalra a régóta vajudó akadémiai törekvéseket. Terveit elősegíti a II. József halála után elemi erővel feltörő nemzeti ellenhatás. Az 1790—91-i erdélyi országgyűlésen a közélet vezetőiben felébredő nemzeti öntudat találkozik az írók vágyaival. Aranka a helyes történeti pillanatot felismerve, 1791-ben kiadta az «Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság» létesítésére irányuló tervét. A nyelvművelő, az akadémikus és a muzeális gondolat egyesül munkájában, mely a kor legátfogóbb erdélyi művelődési programja. Javasolja, hogy vagy Kolozsvárt, vagy Marosvásárhelyt építsenek házat az egyesület számára, ahol az elhelyezheti gyűjteményét. A magyar nyelv megtisztítása érdekében egy jó magyar szótár és nyelvtan megírását véli szükségesnek, de ugyanakkor a magyar nyelv hivatalos használatának kiterjesztését is fontosnak tartja. Aranka nem csupán saját elgondolásait foglalja programba, hanem jórészt a nyelvújítási harc addig kikristályosodott eredményei. Programját igazán értékesé az teszi, hogy az általános magyar szempontok mellett abban a sajátosan erdélyi feladatok domborodnak ki. «Ébredjünk fel álmainkból» — írja rajzolata végén — igyekezzünk azon, hogy mi már más nemzetekkel ne csak az «ősi vitézség pálmaága felett vetekedhessünk». «Egyesíteni kell minden jót és jóra törekvőt.»

Az erdélyi országgyűlés 1791-ben a 45. sz. törvényben ki is mondta, hogy a magyar nyelvnek nagyobb eredménnyel való művelésére társaságot szándékozik alapítani. A király azonban a törvénycikket nem erősítette meg. Arankát ez a félsiker nem kedvetlenítette el, hanem Bánffy György kormányzó segítségével «Próba Társaságot» alakít, 1793. decemberében Marosvásárhelyt. A Nyelvmívelő Társaság első ülését 1793. dec 3-án tartotta, az utolsót 1800 június 17-én. Minden ülés akadémiai jellegű volt. A nyelvművelés terén a társaság figyelme kiterjedt a magyar művelődés egész területére. Anyagi fedezet hiányában a társaság csak egy könyvet tudott kiadni, de viszont egész sereg egészséges tervet vet fel és részben meg is valósít. A növények, ásványok és másrészt a történelmi emlékek gyűjtése mellett támogatják a kolozsvári színház működését, gyűjtik a régiségeket, feljegyzik a népszokásokat, a gazdasági és egészség-

ügyi ismeretek terjesztését előmozdítják, de legfőképpen Erdély multjának és jelenének ismeretére törekszenek. Az erdélyi mult emlékeinek összegyűjtésére és kiadására Aranka külön társulatot létesít, de az 1791. május 13-án megalakult «Kézirat Kiadó Társaság» tevékenysége és az elért eredmény is kisebb, mint a Nyelvmívelő Társaságé. Aranka művelődéspolitikai elgondolásai a század enciklopédikus szellemét sugározzák magukból. Eszmei programjából nem marad ki semmi, ami korában a haladást és az önismereten alapuló nemzeti felemelkedést szolgálta volna. Természetesen az eszmei szándék és az elért eredmény nem állott egymással arányban. De ez nem Arankán és lelkes társain múlott, hanem a mostoha századvég külső és belső nehézségein. A nyolc éven át tartott gyűlések mégis a problémák folytonos hangoztatásával sokirányú és maradandó hatást gyakoroltak. A közel félszáz akadémikus gyűlésen felolvasták a társaság erdélyi és magyarországi tagjainak tudományos közléseit, ismertették a beérkezett ajándékokat és megvitatták a korszerű tudományos kérdéseket. Így kerül szóba már 1796-ban a török-magyar nyelvrokonság kérdése is. A társaság Arankát megbízza, hogy a Székelyföldet járja be és az ottan található értékes régi kéziratokat és okmányokat gyűjtse össze. A társaság 27-ik ülésén Aranka beszámol a különböző gyűjtemények gyarapodásáról és különösen a régészeti gyűjtemény és a kéziratár növekedését emeli ki. Ugyanakkor a társaság új felszólítást küld régiségek gyűjtése és a természeti jelenségek megfigyelése és feljegyzése érdekében, majd felszólítja a francia és török háborúban résztvett katonákat, hogy nevezetesebb élményeiket közöljék a társasággal. Tervezik egy nagy magyar szótár megírását és Erdély földrajzának feldolgozását is. 1798-ban Arankától Teleki Mihály veszi át a társaság vezetését. Aranka elkedvetlenedik és ekkor írja a társasághoz intézett búcsúját «Az én testamentumom a Magyar Nyelvmívelő Társasághoz» címmel. «Azt kívánom — írja Aranka — hogy a társaságnak majdan idővel leendő virágzása, fénye és dicsősége tegye éjszakába az én nevemet és csak mint egy régiséget, úgy emlegethessék a következő boldog utódok, hogy valaha egyszer volt a társaságnak egy jó barátja és első titoknoka: Aranka György.»

A Nyelvmívelő Társaság 1801-ben szűnik meg, de érdeme, hogy a XVIII. század utolsó és talán legválságosabb évtizedében Erdélyben és részben Magyarországon is nem hagyta kihalni a tudományos érdeklődést, állandóan hangoztatta a nagy

nemzeti problémák megismerését. A társaság és Aranka érdekeit a kortársak és elsősorban a XVIII. század végének nagy magyar tudósai és írói mind felismerték. Hadd idézzük Csokonai Vitéz Mihályt, aki megkapóan szép szavakba önti a Nyelvmívelő Társaság iránti rokonszenvét az 1798 augusztus 4-én írt levelében: «El vagyok csüggedve a szomorú idők miatt. Nálunk nem a hazának fiai változnak el, hanem a haza. Boldog vagy kisdéd Erdély, bár a csinos Európának legvégsőbb szélén fekszel is. Te fogod be a legutolsó magyarnak szeméit, mikor mi már vagy öszterreicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád és hét kapitányának a sírja felett! Éljetek szerencsésen magyar Helvéciának szerencsésebb polgárai. Mi csak igyekezni akarunk, nektek munkálkodni is lehet. Munkálkodjatok!» Ráday Gedeon, Csokonai Vitéz Mihály, Bacsányi János, és Kazinczy Ferenc és annyi más magyarországi író levelei mutatják, hogy a szellemi «híd» Erdély és Magyarország között megvolt. Ennek a hídnak erős oszlopait építették a Királyhágón innen és túl írók és tudósok egyaránt. A két magyar haza párhuzamos szellemi törekvései segítik elő a XIX. század első felének ekkor még csak kevesektől megálmodott szent törekvését: Erdély és Magyarország egyesülését.

A Nyelvmívelő Társaság példát mutató tevékenysége mellett a századvég Erdélye még egy intézménnyel tett tanúbizonyosságot az egységes magyar művelődés mellett. Ez az intézmény a kolozsvári magyar színház volt. A sors különös véletlene, hogy az erdélyi magyar színjátszás és Katona József ugyanegy napon született. 1792. november 11-én látta meg először a napvilágot Kecskemétnek egyik kicsiny nádfedelű házában a legnagyobb magyar drámaíró és ugyanekkor a kolozsvári gr. Rhédey-család házában játszotta el az «Erdélyi Nemes Magyar Jászok Társaság» a «Titkos ellenkezés vagy Köleséri» c. darabot. A két egybeeső évszám valóban kiindulópontja a diadalmas útján elinduló magyar színészetnek és drámaírásnak. Nagy Lázár egykori feljegyzései vetnek világot a vajudó erdélyi színészet küzdelmes éveibe. Az erdélyi színészet létrejövételében nagy szerepe volt Aranka Györgynek, de mellette Bánffy György kormányzó és ifj. Wesselényi Miklós báró buzgólkodtak a magyar színészet meggyökereztetésén. A színészgárda részint a Magyarországból jöttekből, nagyrészt azonban azokból az enyedi diákokból tevődött össze, akik még 1792. szept. 18-án Enyeden önképzőkört alakítottak és azon több klaszikus víg- és szomorújátékot adtak elő. A kolozsvári magyar

színészet már működésének első éveiben nagy népszerűségnek örvendett. A siker jórészt Kolozsvár megnőtt művelődési szerepének köszönhető, ahová Szebenből sok főúr és tisztviselő nemes költözött a kormányzóság székhelyének áthelyezése után. A főurak szórakozási kedve az írók és tudósok nyelvművelő szándékával párosulva megteremtette a színészet fejlődésének anyagi és szellemi feltételeit. Hamarosan felmerül egy állandó színházi épület felépítésének a gondolata is. Az országgyűlés 1795. március 20-án az eszmét magáévá teszi azzal a mély nemzeti érzésből származó indokkal, «mivel minden nemzetnek tökéletes fennállását annak nyelve fenntartásából lehet megismerni s ugyanezért minden virágzó nemzetek nyelveknek művelésére és pallérozására gondoskodásukat különösen fordítottak, ... ezért a nemzetnek java és dísze megkívánják», hogy a kolozsvári színház megfelelő anyagi támogatásban részesüljön. A színház építésének és felszerelésének ügyét leglelkesebben viszi előre ifj. Wesselényi Miklós báró, de a munka befejezését az állandó háborúk folytonosan akadályozzák. A lelkes adakozók munkájának első gyümölcse a színház alapkövének 1804-ben történt elhelyezése. Erdély ugyanakkor kezd «ércnél maradandóbb» hajlékot emelni nemzeti művelődésének, amikor európa-szerte dúlnak a földrészünket alapjaiban megingató háborúk és bizonytalanná válik minden békés működést szolgáló nemes szándék. 1804-ben tehát megindul az építés nagy munkája, ugyanabban az évben, amidőn a francia forradalom romjain, véres csaták után, a császári trónra lép Napoleon. De ekkor már közel másfél évtizedes mult áll a kolozsvári színház mögött. A kor népszerű íróinak darabjai mellett ekkor adják először magyar nyelven Shakespeare-t is. A kolozsvári színészek pedig Erdély fővárosán kívül bejárják nemcsak Erdély, de a magyar Alföld nagy városait is és mindenüvé elviszik a színpadi műveltségen át a magyar nyelv szeretetét. A kolozsvári színház érdeme, hogy egész sereg nagy színész művészi kiérlelődését lehetővé tette. A Jancsó Pálok, Fejér Jánosok és Kocsi Patkó Jánosok nevei ekkor válnak örökértékű nemzeti fogalmakká.

A kolozsvári színészet felvirágzása és később állandó hajlékának létrejövetele e korszak erdélyi magyar művelődésének egyik legnagyobb eredménye. A siker nagyrészt annak tulajdonítható, hogy Erdély magyar vezető rétegeit, nemeseket és polgárokat egyaránt egy addig nem tapasztalt lelkesedés, a megszületett polgári és nemzeti érzés sajátos ereje tette egységessé, legalább ebben a kérdésben, amelyikben minden kortárs többet

lát, mint pusztán a színészet ügyét. Erdély akkori magyarsága a színészet és a nyelv ápolásán át a színház épületében saját érzéseinek emelt maradandó templomot.

Szigligeti Ede a kolozsvári színház érdemeit három pontban foglalja össze: főjelentősége, hogy első volt a magyar színészet állandó hajlékai között, a második, hogy a Bánk bán megszületését elősegítette, harmadik, hogy létrehozta azt a nagy színészgárdát, amelynek kiváló művészei járultak hozzá nagyrészt a pesti állandó színház megteremtéséhez. Mindez természetesen már a XIX. század első évtizedeinek eredménye, de a bátor kezdeményezés, az első nehézségek közötti elindulás még a XVIII. század utolsó éveinek nemzeti érzéséből fakadó büszke siker és szent hagyomány a következő korszak számára.

A XIX. század első felének minden nagy erdélyi művelődési törekvése nem más, mint többé-kevésbé tudatos folytatása az előző század végén megindult szellemi mozgalmaknak.

A halott Sipos Pál, Báróczi Sándor, Aranka György, Benkő József helyére a két Bólyai, Döbrentei Gábor, Bölöni Farkas Sándor és Mikó Imre állanak és a század közepén a régi erdélyi hagyományokat folytatva megteremtik, diadalra juttatják az egész magyarság haladását szolgáló nagy erdélyi művelődési intézményeket.

JANCSÓ ELEMÉR